

УДК 94:314.151.3-054.72(=411.16)(497.1)"1940/1941

DOI <https://doi.org/10.31212/tokovi.2026.2.opa.13-52>

Оригинални научни рад/Original scientific paper

Примљен/Received: 30. 3. 2026.

Прихваћен/Accepted: 14. 8. 2026.

Жељка Опарница

Институт за филозофију и друштвену теорију Универзитета у Београду

zeljka.oparnica@ifdt.bg.ac.rs

ORCID: 0000-0001-7242-7407

**Од изузетка до праксе. Присилни смештај за јеврејске избеглице
у контексту система политичке интернације Краљевине Југославије
(пролеће 1940 – пролеће 1941. године)***

АПСТРАКТ: Присилни смештај за јеврејске избеглице био је институција интернације коорганизована између државних органа Краљевине Југославије и јеврејских установа зарад збрињавања све већег броја јеврејских избеглица које су пристизале у земљу од пролећа 1940. до окупације земље од стране сила Осовине у априлу 1941. године. Овај чланак посматра присилни смештај у ширем контексту праксе интернације за политичке противнике и друге непожељне групе у Краљевини Југославији. Чланак прво даје осврт на развој политике према јеврејским избеглицама у југословенској држави у току целог међуратног периода, а затим се, на основу извора Савеза јеврејских општина Југославије и Кабинета бана Бановине Хрватске фокусира на примере присилног смештаја и његово функционисање.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: присилни смештај, јеврејске избеглице, Бановина Хрватска, интернација, Краљевина Југославија

* Овај чланак реализован је уз подршку Министарства науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије према Уговору о реализацији и финансирању научно-истраживачког рада број 451-03-33/2026-03/ 200025.

Овај рад се бави једном специфичном врстом интернације у Краљевини Југославији која се развијала непосредно пред Други светски рат, а до сада није била детаљно испитана: присилни смештај за јеврејске избеглице. Ова институција, коју су заједнички организовали држава и јеврејска заједница, прописивала је обавезни, од стране полиције строго контролисан боравак на у одређеном месту, најчешће варошици, за јеврејске избеглице у Краљевини Југославији. Присилни смештај за јеврејске избеглице био је махом одређен у бањским одмаралиштима или мањим, често недоступним и слабо повезаним местима, највише у Бановини Хрватској, а у мањем броју и у Дринској и Моравској Бановини.

Постојећа историографија о јеврејским избеглицама у периоду пред Други светски рат нам помаже у разумевању ситуације која је водила ка установљавању присилног смештаја. Ипак, историчари најчешће нису препознавали присилни смештај као засебну институцију, поготово као институцију која је била део постојећег кажњеничког система Краљевине Југославије. Стога је из постојеће литературе тешко схватити да присилни смештај настаје не само у тренутку кад постоје централизовани напори јеврејске заједнице да одговори на све веће потребе збрињавања јеврејских избеглица, већ и у моменту кад југословенска држава дефинише сопствену активну политику према јеврејским избеглицама.

Институције сличне присилном смештају постојале су дијелом Европе, првенствено с циљем уклањања из јавног простора политичких противника, али и маргинализованих друштвених скупина попут сексуалних мањина те особа с менталним сметњама. У том контексту, Краљевина Југославија није била изузетак. Специфична генеза саме институције присилног смештаја ослањала се на основни Закон о заштити државе из 1921. године који је у наредне две деценије прошириван тако да обухвати и казни разне аспекте политичког, али и друштвеног деловања. Тако је и примарна функција присилног смештаја била усмерена према особама и групама које су на различите начине нарушавале или доводиле у питање државни поредак под династијом Карађорђевића, односно готово за политичко деловање уопште.¹

1 Christian Axboe Nielsen, *Making Yugoslavs, Identity in King Aleksandar's Yugoslavia* (Toronto: Toronto University Press, 2014), 169–180.

Присилни смештај ипак није био формално укључен у казнени законик. Захваљујући тој специфичној позицији унутар правног поретка, присилни смештај може се интерпретирати као институционални и системски одговор државе на појаве политичке и друштвене девијације.² Осим што је служио за неутрализацију неистомишљеника, с временом је примена присилног смештаја проширена и на санкционисање мање и средње тешких прекршаја и на крају, пред сам Други светски рат, избеглица. Тако обликована, институција присилног смештаја отвара увид у шири контекст казненоправног система Краљевине Југославије те омогућава разумевање његове генезе у кључном историјском раздобљу уочи почетка Другога светског рата и успоставе окупационих режима. У складу с тим, овај чланак има за циљ да понуди институционалну, али и концептуалну историју присилног смештаја за јеврејске избеглице од пролећа 1940. до априла 1941. године, а у контексту историје интернације неподобних друштвених елемената у току целог међуратног периода.

Питање интернације јеврејских избеглица блиско је повезано са односом Краљевине Југославије према променама у међународној политици тог периода, контроле становништва,³ а у ширем, европском контексту фашизма, расизма и антисемитизма. Пре свега, прилив јеврејских илегалних емиграната у Краљевину Југославију прво из Пољске и Румуније, а затим највише из Немачке те анектиране Аустрије, ниједна гранична полиција није могла до краја зауставити. Југословенски конзулати у овим земљама престали су издавати визе још 1938. године, а међународни возови детаљно су контролисани.⁴

Упркос томе, број јеврејских избеглица у Краљевини Југославији се повећавао, најосетније у Загребу,⁵ где је постојао најорганизованији систем за њихов прихват, али и другим већим градовима попут Београда и Сарајева. Највећи број избеглица јесте за макар привремено одреди-

2 Ivana Dobrivojević, „Policija i žandarmerija u doba šestosiječanjskog režima kralja Aleksandra (1929. – 1935.)”, *Časopis za suvremenu povijest* 38, no. 1 (2006), 102–112.

3 Christian Axboe Nielsen, „Policing Yugoslavism: Surveillance, Denunciations, and Ideology during King Aleksandar’s Dictatorship, 1929–1934”, *East European Politics and Societies* 23, no. 1 (2009), 34–62.

4 Милан Ристовић, *У потрази за уточиштем. Југословенски Јевреји у бекству од Холокауста, 1941–1945* (Чигоја штампа: Београд, 2016), 21–22.

5 Ivo Goldstein, *Židovi u Zagrebu, 1918–1941* (Zagreb: Znanje, 2004), 448–470.

ште изабрао Загреб и Савска бановину, односно Бановину Хрватску, највероватније због низа практичних разлога као што су железничке везе, те постојећи родбински односи, као нпр. у случају фамилије Имреа Рохлица.⁶ Када су избеглице почеле пристизати у великим групама, од лета 1938. године (где је кључан пример Јевреја из Бургенланда који су били протерани преко аустријске границе, о чему ће у тексту бити речи), југословенска држава је почела реаговати ка избеглицама као ширем друштвеном изазову. Није изненађујућа тенденција на који је начин југословенска држава, као уосталом и већина држава у Европи, настојала да је-врејске избеглице држи на оку и, суштински, концентрише и контролише. Овај чланак поставља питање како се ова тенденција уклапала у постојећи систем за обрачунавање са непожељним елементима у југословенском друштву непосредно пред Други светски рат.

Фокус на институционални, односно државни, одговор на све већи број избеглица у међуратној Европи, у савременим студијама критикован је због одузимања агенсности избеглица и разумевања искуства избеглица као пуког реаговања на политике националних држава.⁷ Управо овај аспект историје избеглица у Југославији није довољно покривен у историографији, а битан је управо због дугорочних настојања југословенске државе и схватања политичког и правног контекста у ком су се избеглице налазиле.⁸ Паралелно са интернацијом јеврејских избеглица у Краљевини Југославији дешавало се да су Јевреји, дотадашњи резиденти југословенске државе без југословенског држављанства, подвргавани све строжој контроли, издавању боравишних дозвола са све краћим трајањем, да би до пролећа 1940. године и многи и сами спали на

6 Imre Rochlitz, *Accidents of Fate. A Personal Account, 1938–1945* (Waterloo, Wilfrid Laurier University Press, 2011).

7 Lauren Banko, Katarzyna Nowak, Peter Gatrell, „What is Refugee History, Now?“, *Journal of Global History* 17, no. 1 (2022), 4–6.

8 Александар Р. Милетић у својим радовима скреће пажњу на реципроцитет односа између државне политике према емиграцији и имиграцији: Aleksandar R. Miletić, *Journey under Surveillance. The Overseas Emigration Policy of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in Global Context, 1918–1928* (Zürich/Berlin: LIT Verlag, 2011). Ibid, „(Regular) immigration controls in the interwar (semi-)periphery? East-central- and southeast European policy patterns, 1918–1928“, in *Refugees and Population Transfer Management in Europe, 1914–1920s*, ed. Kamil Ryszala (Routledge: New York/London, 2025), 249–282.

статус избеглица и били интернирани у присилни смештај а да нису прешли ниједну границу. Чланак тако сугерише да је развијање политике према јеврејским избеглицама пратило и опште филтрирање становништва саме Краљевине Југославије на основу њихове друштвене прихvatљивости у тренутку великих унутрашњих политичких тензија пред Други светски рат.

О разним аспектима искустава јеврејских избеглица у Краљевини Југославији током Другог светског рата знамо доста захваљујући досадашњим, исцрпним истраживањима историчара. У својој студији о југословенским Јеврејима, избеглицама после окупирања Краљевине Југославије од стране сила Осовине, Милан Ристовић истражује и прве јеврејске избеглице из земаља централне Европе на тлу Југославије које су не само приближиле европску реалност домаћим Јеврејима већ поставиле и преседане третирања јеврејских избеглица.⁹ Затим, Иво Голдштајн се бавио односом југословенске јеврејске заједнице према избеглицама, практичним аспектима њиховог збрињавања, те целокупном организацијом и повезивањем са иностраним јеврејским хуманитарним организацијама.¹⁰ Бојан Алексов је расветлио богату друштвену историју јеврејских избеглица на целом Балкану од 1933. до 1945. године, уз детаљни приказ читавих мрежа избеглица које су постојале непосредно пре, током, али и после Другог светског рата, отварајући тако простор за ширу концептуализацију живота појединаца, породица, па чак и мањих група избеглица у дужем периоду.¹¹ Недавно је такође објављен и чланак који се подробно бави политичким организовањем Јевреја избеглица у Далмацији и њиховом сарадњом са Комунистичком партијом Југославије.¹²

9 Milan Ristović, „Jugoslavija i jevrejske izbeglice 1938–1941”, *Istorija 20. veka*, br. 1, 1996, 21–43. Ibid, „Turisti pod sumnjom. O jednom vidu politike Kraljevine Jugoslavije prema jevrejskim izbeglicama 1938–1941. godine”, *Vojno-istorijski glasnik* (1998), 85–97. Ibid, *Упошпази за ушочишћем*.

10 Ivo Goldstein, „International Contacts of the Zagreb Community”, 383–410.

11 Bojan Aleksov, *Jewish Refugees in the Balkans, 1933–1945* (London/Leiden: Brill, 2023), xiii–xxvii. Bojan Aleksov, „Exile on Korčula”, in: *Jewish Literatures and Cultures in Southeast Europe*, ed. Renate Hansen-Kokoruš and Olaf Terpiz (Vienna: Bohlau, 2020), 298–321.

12 Željka Oparnica, „’We have liberated ourselves!’ Jewish Agency, Self-Organisation, and Resistance in the Italian-Occupied Dalmatia, 1941–3”, *Contemporary European History* 34, no. 3 (2025), 988–1008.

Три студије које детаљно прате однос југословенске државе према Јеврејима током целог међуратног периода препознале су присилни смештај као једну од прекретница. Прва од њих је књига Милана Кољанина која присилни смештај, односно „скупно боравиште”, сагледава кроз перспективу међународног положаја Краљевине Југославије, али и кроз појединачне примере попут присилног смештаја организованог у Лазаревцу, надомак Београда.¹³ Поред њега, две историчарке су у својим радовима осветлиле кључне аспекте односа државног апарата према избеглицама. Ана Марија Груенфелдер такође се посветила односу јеврејских избеглица на територији Краљевине Југославије од 1933. до 1945. године и тако дала заокружен пресек односа државе према избеглицама. Она именује присилни смештај и издваја га као посебан вид државне политике према Јеврејима.¹⁴ Марија Вулесица представила је историју односа југословенских Јевреја према избеглицама и тако дала и контекст у ком се присилни смештај почиње прилагођавати за јеврејске избеглице преко кључног примера за формирање политике према избеглицама, односно интернализације 44 Јевреја из Бургенланда на ничијој територији између Краљевине Југославије и Аустрије у мају и јуну 1938. године.¹⁵

За разумевање правног вакуума у ком су се нашле јеврејске избеглице, али и неколико хиљада Јевреја настањених у Краљевини Југославији без држављанства, кључне су биле студије о пријему у југословенско држављанство у току међуратног периода Ивана Коснице и Љиљане Добровшак. Док Косница контекстуализује проблем држављанства у Краљевини Југославији уопште,¹⁶ Добровшак даје увиде у читав процес стицања држављанства за Јевреје током читавог међуратног периода (пре и

13 Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији, 1918–1941* (Београд: Институт за савремену историју, 2006), 477–479.

14 Anna Maria Grünfelder, *Von der Shoah eingeholt. Ausländische jüdische Flüchtlinge im ehemaligen Jugoslawien, 1933–1945* (Böhlau: Wien/Köln, 2013). Anna Maria Gruenfelder, „Непоželјни гости. Жидовске избјеглице у Југославији (1938–1945)”, *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja* 10/2015, 303–362.

15 Marija Vulesica, *From Zagreb to Palestine: Yugoslav Zionist Aid Networks for European Jews, 1933–1941* (Vienna: De Gruyter, 2025). Ibid, „Yugoslavia as a Hub for Migration in the 1930s: Local Zionist Networks and Aid Efforts for Jewish Refugees”, *Jahrbuch des Dubnow-Instituts* 16 (2017), 199–220, 211.

16 Ivan Kosnica, „Odnos državljanstva i nacionalne pripadnosti u Kraljevini SHS/Jugoslaviji”, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 68, no. 1 (2008), 61–83.

после ступања на снагу Закона о држављанству 1928. године), те, често неконзистентну, примену Закона о држављанству управо на примеру Јевреја.¹⁷ Нису само Јевреји били избеглице у међуратној Југославији, због тога су за овај рад од значаја и студије који се баве избеглицима из грађанског рата у Русији,¹⁸ као и питањем истарских избеглица у новој југословенској држави.¹⁹ На стабилним основама наведених истраживања, овај рад залази у специфичности присилног смештаја за јеврејске избеглице у поређењу са другим врстама интернације у Краљевини Југославији, али и сличним институцијама у Европи.

Извори за проучавање јеврејских избеглица и присилног смештаја нису централизовани, већ су распршени по фондовима државног апарата Краљевине Југославије, бановина, јеврејских институција, те у писаним и усменим сведочанствима преживелих. Анализа се темељи првенствено на документима из фонда бана Бановине Хрватске, на чијој територији је највећи број избеглица и био смештен. Фокус је на писаним представкама интернираних који су тражили допуштење за напуштање места боравка, препискама са Јеврејском општином у Загребу, те преписке Бановине са полицијским управама на локалу о ситуацији у присилном смештају. С друге стране имамо записнике са кључне седнице Главног одбора савеза вероисповедних општина од пролећа 1940. године, када је и договорен присилни смештај за јеврејске избеглице између овог тела јеврејске заједнице и југословенских власти. За потпунију слику преговора између Савеза јеврејских општина Југославије и државних власти при увођењу избеглица у присилни смештај, била би потребна детаљнија анализа садржаја свих записника, кореспонденције са др-

17 Ljiljana Dobrovšak, „Poželjni/nepoželjni državljani: nekoliko izdvojenih primjera primanja Židova u državljanstvo Kraljevine SHS/Jugoslavije”, u: *Državljanstvo u Hrvatskoj: razvoj i izazovi suvremenog uređenja* (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu Pravni fakultet, 2023), 67–90.

18 Miroslav Jovanović, *Doseljavanje ruskih izbeglica u Kraljeviniu SHS, 1919–1924* (Beograd: Stubovi kulture, 1996). Ibid, *Ruska emigracija na Balkanu, 1920–1940* (Beograd: Čigoja štampa, 2006).

19 Nevio Šetić, *Istra za talijanske uprave. O istarskoj emigraciji u Zagrebu 1918.–1941* (Zagreb: Dom i svijet, 2008). Miha Zobec, „Creating the Unbound Yugoslav Nation: The Kingdom of Yugoslavia and Emigrants from the ‘Unredeemed’ Julian March”, *Nationalities Papers* 50, no. 2 (2022), 296–315.

жавним институцијама и финансијске документације Савеза из овог периода, но они нису сачувани у потпуности.

Питање односа према Јеврејима избеглицама пре окупације није детаљно обрађено у југословенској историографији, делом и због наратива који је славио ослобођење свих народа и народности Југославије, па подразумевано и Јевреја²⁰, од стране народноослободилачког покрета,²¹ делом због консензуса о одговорности окупационих власти, те њиховим југословенских савезника, усташа и недићеваца, за страдање Јевреја на територији окупиране Краљевини Југославије.

Дугорочност последица политике према јеврејским избеглицама, а нарочито њихове сегрегације, у деценији пред почетак Другог светског рата тема је која добија на значају последњих деценија. Пример Треће француске републике занимљив је за поређење са Краљевином Југославијом по питању третмана јеврејских избеглица. Испрва, у послератној Француској, такође је постојала тенденција заобилажења истраживања логора за интернацију формираних пре немачке окупације Француске управо због отварања питања континуитета државних структура предратног периода и квислиншког режима из Вишија.²² Тако су, до осамдесетих година прошлог века, у француској историографији логори за избеглице и друге непожељне елементе приписивани искључиво режиму из Вишија, иако су постојали и у последњим годинама Треће републике, дакле у сличном периоду као и у Краљевини Југославији. Историјачка Вики Карон је приметила да није било много иновације у начину на који је администрација режима у Вишију третирала Јевреје јер их је и Трећа република изоловала од друштва и дискриминисала.²³

20 Emil Kerenji, „Your Salvation is the Struggle Against Fascism: Yugoslav Communists and the Rescue of Jews, 1941–1945”, *Contemporary European History* 25, no. 1 (2016), 57–63.

21 Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavija 1941–1945. Žrtve genocida i učesnice Narodnooslobodilačkog rata* (Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1980), 3–4; Jelena Subotić, *Yellow Star, Red Star. Holocaust Remembrance after Communism* (Ithaka/London: Cornell University Press, 2020), 141–153.

22 Timothy P. Maga, „Closing the Door: The French Government and Refugee Policy, 1933–1939”, *French Historical Studies*, no. 12, vol 1, 1982, 424–442. Vicky Caron, „Prelude to Vichy: France and the Jewish Refugees in the Era of Appeasement”, *Journal of Contemporary History* 20, no. 1 (1985), 157–176.

23 Caron, „Prelude to Vichy”, 159–175.

Питање концентрисања „државних непријатеља”, узрока, преседана и узора за ове праксе, те историје логора пре Коначног решења интригирало је и истраживаче нацистичке Немачке. Тако су Кристијан Гешел и Николаус Ваксман указали на директне утицаје пруског наслеђа на праксе хапшења те држања у притвору без судског процеса.²⁴ Када је реч о концентрационим логорима и њиховом постојању пре ступања на снагу Коначног решења, Џејн Каплан је приметила да је отварање концентрационих логора у 1933. године значили да су границе између нормалног и ненормалног постале нејасне те допринеле томе да изузеци који су настали из *ad hoc* ситуација постану нова норма.²⁵ Да ли је и у Краљевини Југославији била присутна тенденција стварања нових норми и да ли њих можемо сагледати кроз институцију присилног смештаја? Присилни смештај може одговорити на ово питање увидом у начин на који се државна администрација, у сагласности са државним врхом, односила према питању јеврејских избеглица.

*Краљевина Југославија и њено питање јеврејских избеглица и Јевреја
без држављанства кроз међурајини џериод*

Мишел Марез у својој сад већ класичној студији о модерном избеглиштву указује на чињеницу да се избеглиштво кључно мења у двадесетом столећу, у тренутку кад појединци или групе протеране с територије једне државе немају куда – односно откако постоје јасно дефинисане, затворене и брањене границе националних држава.²⁶ Кључан момент двадесетог века јесте прекрајање европског континента после Првог светског рата из мултинационалних царстава у националне државе са често мултинационалним становништвом. Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца се од свог стварања морала суочити с чињеницом да чак два

24 Christian Goeschel i Nikolaus Wachsmann, „Before Auschwitz: The Formation of the Nazi Concentration Camps”, 1933-9, *Journal of Contemporary History* 45, no. 4 (2010), 529.

25 Jane Caplan, „Political Detention and the Origins of the Concentration in Nazi Germany, 1933–1935”, *Nazism, War and Genocide*, ed. Neil Gregor (Exeter: University of Exeter Press, 2005), 31.

26 Michael Marrus, *The Unwanted. European Refugees in the Twentieth Century* (New York/Oxford: Oxford University Press, 1985), 10.

милиона становника, од укупно дванаест, нису припадала ниједном од три конституционална народа: Србима, Хрватима или Словенцима. Мањина која је највише забрињавала нову власт због своје бројности, од чак пола милиона, односно четири процента укупног становништва, били су Немци. Поред њих су ту били и Мађари, Руси, Чеси, Албанци и остали.²⁷ Скупа узевши, мањине су представљане као велик проблем.²⁸ Опет, према попису из 1931. године Јевреја је у Краљевини Југославији било свега 68.405, односно они су чинили свега 0,49% становништва,²⁹ те тешко да су перципирани попут знатно бројније немачке мањине. Ипак, по истом попису, чак 4877 Јевреја настањених у Краљевини није имало југословенско држављанство.³⁰ Управо ће питање могућности или немогућности стицања југословенског држављанства одредити многе судбине у току Другог светског рата.

Питање држављанства у Краљевини СХС одражавало је правну комплексност ове државне творевине која је настала на територијама двеју независних држава и двају царстава. Нова држава је од оснивања промовисала идеју једног држављанства чија је идеолошка основа била идеја једног народа састављеног од три племена. Ово начело промовисано је у Уставу Краљевине СХС из 1921. године. Ипак, како је Закон од држављанству донесен пуну деценију од оснивања, тек 1928. године, на сваком од правних подручја наставили су важити ранији прописи о држављанству.³¹ Поред ових прописа, значајни за дефинисање држављанства били су и мировни уговори склопљени на Париској мировној конференцији са Аустријом, Мађарском и Бугарском 1919. и 1920. године. Сенжерменским и Тријанонским уговором са Аустријом и Мађарском предвиђене су две опције за добијање држављанства: на темељу народности и на темељу *завичајности*. Народност се доказивала изјавом или доказом да му је матерњи језик српски,

27 Mirna Zakić, *Ethnic Germans and National Socialism in Yugoslavia in World War II* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 25–55.

28 О константно нестабилном положају мањина у модерним европским државама види: Mahmood Mamdani, *Neither Settler Nor Native. The Making and Unmaking of Permanent Minorities* (Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 2020).

29 Кољанин, *Јевреји и антијеврејство*, 48.

30 Goldstein, *Antisemitizam u Hrvatskoj*, 219.

31 Kosnica, „Odnos državljanstva i nacionalne pripadnosti”, 68.

хрватски или словеначки, те да је Србин, Хрват, односно Словенац преко школских сведочанстава, чланства у српским, хрватским или словеначким удружењима, или сведочанством веродостојних особа о свом пореклу.³² По овој основи, многи Јевреји нису могли доказати припадност југословенском народу, односно његовим трима племенима, стога по основу народности нису могли ни затражити југословенско држављанство.

С друге стране, завичајност такође није олакшавала пријем у држављанство Краљевине СХС пре свега јер је настала на правној пракси Хабзбуршке монархије тзв. *Heimatrecht*, која је право на држављанство везивала за општину рођења.³³ Наиме, категорија завичајности ушла је у праксу хабзбуршких институција у 16. веку као метод контролисања кретања становништва, најпре маргиналних група, попут бескућника. По институцији завичајности је родна општина била надлежна за социјалну скрб свих оних појединаца који нису могли да обезбеде егзистенцију за себе. Средином 19. века, услед све већих миграција унутар царства, завичајност престаје да се везује за родни град појединца и везује се за патрилинеарно порекло, односно родни град мушког претка по очевој линији. То је у пракси значило да је појединац могао да буде рођен и проведе цео живот у угарској провинцији Хрватској-Славонији док му се завичајност и даље везује за завичајну општину његовог претка у нпр. Пољској. Завичајност је било могуће стећи у новом окружењу, у случајевима ступања у државну службу и неопходно, али тај процес није био једноставан, те се многи никада нису на њега одлучили најпре јер за то није било стварне потребе.³⁴

Усвајање категорије завичајности као основе за држављанство био је знак да су националне државе после Првог светског рата одбациле до тад доминантан либерални асимилациони модел који је подразумевао грађанско припадање држави и инсистирале на држављанству које се ба-

32 Исто, 70.

33 Susan Pedersen, *The Guardians: The League of Nations and the Crisis of Empire* (Oxford: Oxford University Press, 2015). Mark Mazower, „Minorities and the League of Nations in Interwar Europe”, *Daedalus* 126, no. 2, (1997), 47.

34 Dominique Kirschner Reill, Ivan Jeličić, Francesca Rolandi, „Redefining Citizenship after Empire: The Rights to Welfare, to Work, and to Remain in a Post-Habsburg World”, *Modern History Journal* 94, no. 2 (2022), 328–330.

зира искључиво на пореклу појединца.³⁵ На примеру Краљевине СХС то је значило да они који су стекли завичајност на територији Краљевине СХС после 1. јануара 1910. године нису могли аутоматски да стекну држављанство нове југословенске државе. Притом, исти мировни уговор им није аутоматски давао право на држављанство друге државе настале распадом Хабзбуршке царевине, са чије територије им је тзв. завичајна општина. За пријем у друго држављанство, појединац је морао да приложи детаљну пријаву која није нужно резултирала примањем у држављанство.³⁶ Занимљиво је да су и нацисти користили категорију завичајности у сопственим пројектима прекрајања етничке мапе балканског полуострва кроз пресељавања становништва.³⁷

Закон о држављанству из 1928. године дефинисао је југословенско држављанство кроз припадање троједној нацији (по роду и језику), али је донео одређене новине попут фаворизовања Словена који су живели на територији Краљевине СХС минимум двадесет година или провели најмање пет година у државној служби. Страни држављани имали су по члану 12 право стицања држављанства уколико су најмање десет година боравили у југословенској држави, имали доказе доброг владања и промене завичајности у неку од општина Краљевине СХС.³⁸

Иван Косница показује да током целог међуратног периода процес стицања држављанства, односно натурализације, није био транспарентан и да је југословенска држава за држављане преферирао оне који су били словенског порекла, пре свега Србе, Хрвате и Словенце, затим све остале Словене.³⁹ С друге стране, Љиљана Добровшак у свом истраживању фокусираном на територију која данас чини Републику Хрватску разликује период пре и после ступања на снагу Закона

35 Daniela Lulgia Cagliotti, *War and Citizenship. Enemy Aliens and National Belonging from the French Revolution to the First World War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2020), 262–286.

36 Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji, 1918–1941* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2005), 139. Reill et all, „Redefining Citizenship after Empire”, 326–367.

37 Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije, 1941–1945* (Beograd: Institut za savremenu istoriju/IRO Narodna knjiga, 1981), 32, 74, 129, 199, 204.

38 Kosnica, „Odnos državljanstva i nacionalne pripadnosti”, 74–75.

39 Исто, 77.

о држављанству 1928. године. Првенствено, она указује да је велик број Јевреја имао завичајност везану за ову територију.⁴⁰ У првом периоду она каже да је чињеница „да је пријем у држављанство путем молбе и опције био једноставнији и да се на документима молитељи нису истичали као Жидови, док се у предметима покренутим након Закона о држављанству [...] истиче та одредница те се тијekom цијелог поступка наглашава да је особа пољски мађарски чехословачки аустријски Јеврејин, вјере израелске, Жидов, што ипак упућује на чињеницу да се пријем Жидова строже оцјењивао те се држављанство најједноставније одобравало ако је особа жидовског подријетла могла потврдити да више од тридесет године пребива у Краљевини те да се добро споразумијева хрватско-српским језиком.”⁴¹

У сваком случају, чак иако не апсолутно искључујућа пракса додатно је компликовала животе Јевреја те њихових породица настањених деценијама на територијама Краљевине Југославије на начине које ћемо показати у следећем поглављу. Овакав однос према Јеврејима, али и другим мањинама, као странцима, кључан је за разумевање развоја статуса Јевреја током целог међуратног раздобља, нарочито турбулентних година пред Други светски рат.⁴² Када се пореди положај Јевреја у читавој постимперијалној Европи, било је правило да су нове државе компликовале процес добијања држављанства, те су их фактични чиниле неправним члановима друштва.⁴³

Такође у контексту доминантних европских трендова, не можемо занемарити присутност антисемитске реторике у југословенском друштву у овом периоду, иако не можемо тачно ни проценити који је њен утицај. Антисемитизам који су нацисти пропагирали и који је постао државном идеологијом њиховим доласком на власт крајем јануара 1933. године у Немачкој, није био новост. Антијеврејски, расно обојени ставови, постојали су у немачком те другим национализмима од девет-

40 Dobrovšak, „Poželjni/nepoželjni državljani”, 69–70.

41 Исто, 87.

42 Исто, 78. Жељка Опарница, „Недовољно Југословени: положај Јевреја резидената у Краљевини Југославији уочи Другог светског рата”, *Хеврута* 1 (2026), 137–158.

43 Mira L. Siegelberg, *Statelessness. A Modern History* (Cambridge/London: Harvard University Press, 2020), 6567. Ivan Kosnica, „Odnos državljanstva i nacionalne pripadnosti”, 61–83.

наестог столећа.⁴⁴ Оно што је ову пропаганду пак учврстило после Првог светског рата, уз националну фрустрацију због изгубљених територија, те опште индустријске и економске кризе, било је издвајање Јевреја као криваца за рат због њихове „двоструке лојалности”, окренутости профиту, одговорности за Октобарску револуцију и сл. Ове предрасуде нису биле ограничене на немачке територије, већ су нашле плодно тло дијелом Европе, па и у Краљевини Југославији.⁴⁵ Тако се паралелно са увођењем ограниченог броја јеврејских студената на универзитетима (тзв. *ниттерус клаусус*) 1920. године у суседној Мађарској, разматрало увођење исте мере ограничења броја јеврејских студента на универзитетима Краљевине Југославије. Отворено антисемитски памфлет *Пројилокол сионских мудраца* штампан је у Сплиту већ 1929. године, а затим, исте године, и у Београду. У штампи и јавности се отворено коментарисало о наводној јеврејској контроли тржишта некретнина, док је београдски близак двору, *Балкан*, кривио Јевреје и за хрватски национализам.⁴⁶ Виђенији појединци, попут Стјепана Радића, слободно су изјављивали или писали антисемитске наводе.⁴⁷ Епископи Српске православне цркве, а међу њима и Николај Велимировић, јавно су говорили о тзв. „јеврејском утицају” у економији и политици, те сматрали Јевреје одговорнима за бољшевиizam.⁴⁸ Из јавне сфере ови ставови преливали су се у праксу.

44 За развој антисемитизма у немачком национализму види: Shulamit Volkov, „Antisemitism as a Cultural Code: Reflections on the History and Historiography of Antisemitism in Imperial Germany”, *Leo Baeck Year Book* 23/1978, 25–46. Marcel Stoetzler, *The State, the Nation, and the Jews: Liberalism and the Antisemitism dispute in Bismarck's Germany* (Lincoln: University of Nebraska Press, 2008). За студије о антисемитизму у Румунији види: Leon Volovici, *Nationalist Ideology and Antisemitism: The Case of Romanian Intellectuals in the 1930s* (Oxford: Pergamon, 1991). За Пољску види: Brian Porter, *When Nationalism Began to Hate: Imagining Modern Politics in Nineteenth-Century Poland* (Oxford: Oxford University Press, 2000).

45 Goldstein, *Antisemitizam u Hrvatskoj*, 225–227.

46 Laslo Sekelj, „Antisemitizam u Jugoslaviji, (1918–1945)”, *Revija za sociologiju* 9, no. 3–4 (1981), 184.

47 Goldstein, *Antisemitizam u Hrvatskoj*, 266.

48 Mladenka Ivanković, Aleksandar Stojanović „Anti-semitic Propaganda and Legislation in Serbia 1939–1942: Content, Scale, Aims and Role of the German Factor”, *Istorija 20. veka* 37, no. 2 (2019), 87. Milan Koljanin, „Srpska pravoslavna crkva i jevrejsko pitanje”, *Istorija 20. veka* 24, no. 1 (2010), 23–40. 28–34. Милан Кољанин такође представља и заштитнички однос који је патријарх Гаврило показивао према јеврејској заједници у истом периоду.

Како сведочи штампа, југословенска јавност била је правовремено обавештена о прогону Јевреја из Немачке, али и о њиховом пристицању као избеглица у Краљевину Југославију. Тако је марта 1933. године београдско *Време* известило о депутацији београдских Јевреја код Министра спољних послова Богољуба Јевтића о условима у којима су избеглице живе у Београду.⁴⁹ Јавни антисемитски иступи, попут оног сенатора Ивана Мајстровића,⁵⁰ дали су основу оцени Оливере Милосављевић о антисемитизму у Краљевини Југославији да је „чак [...] и редовно вербално одрицање од антисемитских примисли садржавало притајени антисемитизам у привидно објективном опису јеврејских ‘особина’, у захтевима да се спречи њихов долазак у земљу, у оптужбама за нелојалност према држави, у редовним упозорењима упућиваним Јеврејима да својим понашањем ‘не изазивају’ антисемитизам, и у крајњој линији, у обележавању самих Јевреја одговорним за појаву антисемитизма у свету.”⁵¹ Ласло Секел је чак тврдио да је у годинама по доласку нациста на власт у Немачкој, политички антисемитизам у Краљевини Југославији показивао тенденцију „организоване антисемитске кампање у алармантном облику” кроз скуп мера власти које су биле усмерене директно против Јевреја.⁵² Стога не чуди да су се одједи антисемитизма ширили листовима блиских двору или десним опцијама, попут *Народне одбране*, *Балкана*, *Времена*, док су се, у прве две године по доласку јеврејских избеглица, појавиле чак три антисемитске брошуре.⁵³ Од 1936. године знамо да су јеврејска друштва, а поготово ционистичка, која су се политички највише истицала, била блиско праћена од стране државних органа.⁵⁴ Ипак, власти конзистентно нису толери-

49 Olivera Milosavljević, *Savremenici fašizma II. Jugoslavija u okruženju, 1933–1941* (Београд, Helsinški odbor за људска права, 2010), 117–118.

50 Stjepan Matković, „Senatori iz Splita: Suočavanje s krizom Jugoslavije i Jugoslavenstva”, U *Vladan Desnica i Split, 1920 – 1945. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Desničini susreti 2014*, ur. Drago Roksandić и Ivana Cvijović Javorina (Загреб: Филозофски факултет у Загребу, 2015), 307–330.

51 Исто, 114.

52 Sekelj, „Antisemitizam u Jugoslaviji“, 189.

53 Наташа Ђука, „Антисемитизам и критика антисемитизма у београдским брошурама 1933–1945”, *Годишњак за друштвену историју*, бр. 3, 1994, 284.

54 HDA, Savska banovina–Državna zaštita (145), kutija 20, 42/36, О ционистичким организацијама, нарочито ревизионистима и њиховим класним настојањима, 3. 3. 1936.

сале физичке нападе на Јевреје нити њихову имовину, док су и вербални јавни напади на Јевреје кажњавани.⁵⁵

Међу југословенским Јеврејима свест о потреби организовања помоћи за Јевреје у Немачком рајху постојала је већ од доношења Нирнбершких закона, када је Савез јеврејских општина позвао све општине, али и сваког Јеврејина појединачно, на сарадњу по овом питању. Вођење секције за помоћ избеглицама поверено је Културно-социјалној секцији која је именована Средишњим одбором за помоћ Јеврејима из Немачке у Краљевини Југославији.⁵⁶ Истим циркуларним писмом одређено је да се образују месни одбори по чијем је угледу општина у Загребу основала Локални комитет за помоћ избеглицама из Немачке и на његовом челу нашао се Максо Петерхоф. Ова институција блиско је радила са интернационалним хуманитарним организацијама за помоћ Јеврејима попут *American Jewish Joint Distribution Committee* (Joint) и *Hebrew Immigrant Aid Society* (НІСЕМ) те је, по наводима Харијет Пас Фриденрајх, Југославија 1933. године прихватила око 4400, а следеће 4200 избеглица из Немачке.⁵⁷ Ове бројке понавља и Ана Марија Груенфелдер, док за укупан број јеврејских избеглица наводи „скоро па 9000”.⁵⁸ У последњих пар година Марија Вулесица и Бојан Алексов указали су на контрадикторност постојећих извора који сведоче о броју избеглица који су прошли преко територије Краљевине Југославије, стога све ове бројке морамо узети с резервом.⁵⁹ Свакако треба имати на уму да је и пар хиљада избеглица био значајан терет за југословенску јеврејску заједницу, која је бројала свега

55 Кољанин, *Јевреји и антијеврејизам*, 247.

56 Јеврејски историјски музеј, фонд Савез јеврејских општина Југославије, кут. 1, Кружно писмо ЈО 1933. о положају Ј. у Немачкој и припремама за прихватање избеглица, без датума.

57 Ристовић, *Ушопрази за ушопцијем*, 27. Harriet P. Friedenreich, *Yugoslav Jews. Quest for a Community* (Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1979), 186.

58 Grünfelder, *Von der Shoah eingeholt*, 34–35.

59 Marija Vulesica, „Formen des Widerstandes jugoslawischer Zionistinnen und Zionisten gegen die NS-Judenpolitik und der Antisemitismus“, in: *Jüdischer Widerstand in Europa 1933–1941*, ur. Julius Shoeps, Fieter Bingen i Giden Botsch (Berlin: De Gruyter, 2019), 99. Aleksov, *Jewish Refugees in the Balkans*, 12–13. Вулесица указује на знатно мањи број избеглица у изворима, док Алексов пише да већина избеглица које је он проучавао није проналазио у званичним списковима, те да је врло вероватно да су спискови непотпуни.

70 000 чланова у целој држави и чинила мање од 1% њених житеља. Одговор заједнице ипак је био великодушан и организован: од директне помоћи у пружању смештаја и исхране, организовања наставка образовања деци, преквалификације за одрасле, преко посредовања са државним институцијама, до повезивања са већ постојећим међународним организацијама које су се интересовале за побољшање статуса избеглица.⁶⁰

Кључни момент дефинисања политике према јеврејским избеглицама десио се по распарчавању Чехословачке које је довело до пораста јеврејских избеглица у Европи. Иако је 1933. године остала донекле отворена за избеглице из Немачког рајха, од 1937. године Краљевина Југославија је пристала да договор о безвизном режиму, склопљен са Вајмарском републиком још 1931. године, ограничи само на држављане Трећег рајха. Јевреји, који су изгубили држављанство Немачког рајха, тако су били изузети из овог споразума.⁶¹ Исте године Југославија ограничава и улаз румунских Јевреја после пораста антисемитизма у тој земљи, док је овај став постао званичан после Аншлуса и званичне забране преласка границе Министарства спољних послова за Јевреје са аустријским држављанством већ од краја марта 1938. године.⁶² Вулесица доноси занимљив те, чини се, парадигматичан случај за оснивање институције присилног смештаја за јеврејске избеглице – случај Јевреја из Бургенланда, који су се нашли између аустријско-југословенске границе непосредно пре ступања на снагу ове забране, па самим тим и у неизвесној ситуацији.

Радило се о 44 особе које су пуна два месеца боравиле на тзв. нижијој земљи, на територији између граница Аустрије и Краљевине Југославије, док су многе међународне организације пратиле развој овог случаја. Алармирани ситуацијом, југословенски су Јевреји настојали да помогну у налажењу решења. Тако је прво Александар Клајн из загребачког комитета отишао на границу да попише пристигле, те организује доставу хране и осталих потрепштина, а затим је секретар Савеза јеврејских вероисповедних општина Југославије Шиме Шпицер требало да

60 Goldstein, „International Contacts of the Zagreb Jewish Community”, 284–287. Aleksandar Klein, „Das Fluchtlingshilfswerk”, *Zwischenwelt*, vol. 27, no. 1-2, 2010, 55.

61 Grünfelder, *Von der Shoah eingeholt*, 46. Ристовић, *У њојрази за ујочиштем*, 26.

62 Ристовић, *У њојрази за ујочиштем*, 31; Marija Vulesica, „Yugoslavia as a Hub”, 211.

интервенише код министра спољних послова Антона Корошца. Министар Корошец је био на одмору у Словенији и Шпицеру је требало пар дана да дође до њега јер нико није знао у којем се тачно одмаралишту налази. Тек по Шпицеровој интервенцији, почетком јуна 1938. године, дозвољено им је да уђу на територију Краљевине Југославије, али под условом да је напусте за свега осам дана. Како је ово било очито немогуће јер је да би се дошло до визе за даљу емиграцију требало доста више времена, четрдесет и двоје Јевреја из Бургенланда смештено је у Подравску Слатину, на северу Хрватске, где је требало да добију тзв. Бадервиса, визу намењену туристичким посетама бањама. Вулесица ову импровизовану, *ad hoc* институцију назива избегличким кампом (refugee camp).⁶³ Ако се сагледа развој односа према Јеврејима, Подравска Слатина може се назвати и претечом присилног смештаја.

Како се виза за лечилишта издавала на свега шест недеља, током лета 1938. године међународне организације давиле су се решењима за ову групу избеглица. У међувремену пристизале су лоше вести; једне од последњих земаља које су до тад дозвољавале емиграцију, Уругвај и Парагвај, затвориле су своје границе за избеглице из Европе, аустријски пасоши престајали су бити важећи, а с њима и важеће визе, а чак је и куповина возних те бродских карата за емиграцију била ограничена за избеглице. Како се дугорочно решење није изналазило на линији Париза (НІСЕМ), Њујорка (Joint) и Загреба, избеглицама из Бургенланда виза за лечилишта је продужавана све до новембра.⁶⁴ За шест месеци, колико је ова група остала у Југославији, само један човек је успео да емигрира.⁶⁵ Југословенска јеврејска заједница такође је реаговала оснивањем Централног потпорног фонда у који су доприносиле све јеврејске општине, било додајући ставку у општински буџет, било наметањем додатног пореза својим члановима.⁶⁶

Истовремено су се услови за боравак у Југославији заоштравали свим страним држављанима, али и онима без иједног држављанства који

63 Vulesica, „Yugoslavia as a Hub”, 211.

64 Vulesica, „Yugoslavia as a Hub”, 216.

65 Vulesica, *From Zagreb to Palestine*, 372.

66 Ivo Goldstein, „Kontakti zagrebačke jevrejske općine s inozemstvom 1933–1945”, *Kladovo transport: zbornik radova sa okruglog stola*, ur. Milica Mihajlović, Ana Davičo et al (Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2006), 30.

су годинама боравили у Краљевству. То је био случај сестара Маргите и Пирошке Валдхаузер, које су у Осијеку боравиле од 1921. године без југословенског те било ког другог држављанства. Њихов случај је занимљив јер су рођене на територији Краљевине Мађарске, дела Аустроугарске монархије, а у Краљевину СХС дошле су кад им се мајка преудала за Рудолфа Розенберга, чиновника из Осијека и држављанина после Првог светског рата. За продужење боравка пријављивале су све од 1938. године.⁶⁷ Поред тога што је током целог међуратног периода било готово немогуће добити југословенско држављанство и само боравиште постало је предметом компликација.⁶⁸ Како је Пирошка навела у својој молби за продужетак боравка у јулу 1940. године: „немам намене никамо одавде одлазити, пошто сам везана за моју мајку Нету, која је сада старија господја (*sic!*) а и југословенска је држављанка, а ја надаље никога у мађарској (*sic!*) немам, потпуно сам се привикла на овај живот и говорим врло добро југословенским језиком”.⁶⁹ Постало је јасно да је сваки појединац јеврејског порекла без југословенског држављанства у опасности да буде сведен на статус избеглице.

Како се број Јевреја без правног статуса у Југославији умножавао, с њим се усложњавао и опсег деловања јеврејских организација. О организовању помоћи избеглицама говорило се, по свему судећи, на седницама Главног одбора савеза вероисповедних општина редовно, но нажалост нису сви записници овог тела сачувани.⁷⁰ Записник од 23. маја 1940. године сведочи да се 1939. године пажња највише посвећивала Јеврејима из Немачке, односно регулисању њиховог статуса у Краљевини Југосла-

67 Hrvatski državni arhiv, Banovina Hrvatska Kabinet Bana (155), k. 135, 36207/40 Produženje boravka mađarskim Jevrejima Margiti i Piroški Waldhausen, 10. 7. 1940.

68 Тако се воде и детаљни пописи са бројевима издатих боравишних дозвола, па је тако у Испостави банске власти у Сплиту у априлу 1940. године издато укупно 52 дозволе, од тога доминантно држављанима Чешко-моравског протектората (17), затим немачким избеглицама (9), те руским (7), италијанским и чешким (4), словачким, пољским, енглеским, француским и бугарским (2), мађарским, аргентинским, те САД (1) држављанима. HDA, 155, 29-29340/40 Brojno stanje izdatih dozvola boravka za mjesec travanj 1940. godine, 22. 5. 1940.

69 HDA, 155, 135-36207/40 Produženje boravka mađarskim Jevrejima Margiti i Piroški Waldhausen, 5. 12. 1938.

70 ЈИМ, Збирка Перера, кутија 4. У истом фонду и истој кутији сачувани су још и записници осам седница током 1938. и записник две седнице из 1940. године.

вији, те су сви други текући послови у југословенским општинама стављани на друго место.

„Месецима, сваки је дан намештао нову интервенцију код власти, и то готово увек по питањима које је лично решавао господин Министар унутрашњих послова. Наши су представници у овоме периоду били шест пута код господина Министра унутрашњих послова, готово свакодневно код његовог помоћника, а указала се и потреба за аудијенцију господина Врховног рабина код Његовог Краљевског Височанства Кнеза Павла. [...] Било је ситуација у којима се у једној недељи шест ноћи провело у жељезничком вагону.”

Извештај посебно признање одаје загребачкој општини, њеном председнику и секретару г. Клајну, али и многим члановима Главног одбора СЈОЈ-а који су „са пуно љубави и разумевања помагали Савез у његовим настојањима и који су, а то се односи на ЈВО [Јеврејску вероисповедну општину, прим. аут] у Загребу, носили готово половину свих терета у овим тешком данима и великом материјалном и моралном искушењу наше заједнице”.⁷¹

На претходној седници, са које записник није сачуван, али је поменута директно у записнику са седнице одржане 23. маја, било је речи о конкретном решењу правног статуса избеглица, тј. о олакшавању њиховог уласка у земљу по предложеној „Уредби о боровку Јевреја страног држављанства”. Уредба није донесена, те је тако пропуштена прилика „за улаз у нашу земљу многих старих и немоћних јеврејских родитеља наших држављана”.⁷² Питање је да ли су јеврејски представници овом намером да инсистирају на спајању породица као правном механизму ојачавања статуса избеглица у Југославији уопште били свесни да је држава заправо имала сасвим опречне правне механизме, које су нпр. искусиле сестре Валдхаузер.

Иако из извештаја са седнице Главног одбора делује као да је решење између државе и јеврејске заједнице пронађено *ad hoc*, присилни

71 ЈИМ, Перера, 4. Трећа седница Главног одбора Савеза јеврејских вероисповедних општина, 23. 5. 1940, 1.

72 Исто.

смештај формално је установљен већ 15. децембра 1939. године по Уредби о измени и допуни Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави,⁷³ која је два дана касније прихваћена и у Бановини Хрватској, с одређеним додацима. Ова уредба додаје нови члан Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави број 12а, који гласи да управне полицијске власти првог степена могу упутити на боравак у друго, одређено место лица која ремете ред и мир. Уредба у Бановини Хрватској још одређује и да лице упућено на присилни боравак стоји „под надзором просторно надлежне првостепене опће-управне односно полицијске власти која ће му одредити стан у коме ће становати, као и вршити надзор над њиме – било сама, било по за то посебно овлашћеним органима”. Оно што је занимљивије јесте да наредба предвиђа и групни присилни боравак и то под оштријим правилима, односно „кад се у исто мјесто упућује више лица ради присилног боравка може се ради бољег вршења надзора одредити, да та лица имаду заједно становати, и прописати кућни ред. У том кућноме реду одређује се начин примања пошиљка и писама, међусобни саобраћај, као и све друго што буде потребно”.⁷⁴ Стога, када је у пролеће 1940. године договорен смештај јеврејских избеглица у присилном смештају између власти и јеврејске заједнице, законска основа за њихово смештање је већ постојала.

*Присилни смештај у контексту интернације:
јеврејске избеглице и друге групе*

Институција присилног смештаја настајала је у периоду од средине децембра 1939. до априла 1940. године као државна мера издвајања избеглица из већих градова где су биле упадљивије, потребе да буду ближе контролисане, те настојања јеврејске заједнице да спречи репатријацију избеглица и осигура какве-такве услове за њихово сигурно пребивалиште. Управо је ова спрега државе и јеврејских институција у конципирању и оснивању ове институције компликовала разумевање присил-

73 „Uredba o izmeni i dopuni Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi”, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 289/1939.

74 HAD, 155, BH KB, 14-7449, Pravilnik o boravku lica upućenih na prisilni boravak, 2. 2. 1940.

ног боравка,⁷⁵ стога до сада и није било јасне дефиниције, што се примећује и у литератури односно класификацији присилног смештаја коју су користили историчари. Када говори о групи Јевреја из Бургенланда заглављених у Подравској Слатини током лета 1938. године, Милан Ристовић користи термин „прихватни логор”.⁷⁶ Ако узмемо у обзир да је решење за ових 44 избеглица нађено *ad hoc*, да није било организованих смештајних капацитета за њих, Подравска Слатина се може сврстати у логоре. Ипак, како извори сведоче, присилни смештај био је коорганизован од стране јеврејске заједнице, у случају Бановине Хрватске ради се махом о загребачкој јеврејској општини, те држави. Даље, присилни смештај није подразумевао одређену или ограђену територију, какву логор увек подразумева, већ читав град, варош, у ком су Јевреји сами или уз помоћ добротворних удружења, појединачно или у групи, изнајмљивали смештај. Идеја ове институције изнесена је у извештају СЈОЈ-а од маја 1940. године: „Скупно боравишта не значи концентрацију у рђавом смислу. Наши штићеници не могу напуштати одређено (сиц) им место боравка, али иначе имају пуну слободу кретања, слободан избор становања и прехранивања.”⁷⁷

Настојање присилног смештаја да групише јеврејске избеглице једна је од његових најбитнијих особина. Стога је примеренији термин који је Бојан Алексов употребио кад је причао о Јеврејима из Бургенланда у колективној интернацији, односно „collective internement”.⁷⁸ С друге стране, у тексту о присилном смештају у Самобору, Алексов користи израз слободна интернација, односно „free internement”,⁷⁹ што не одговара чињеници да су Јевреји ипак били присиљени боравити у Самобору те другим одређеним локацијама и имали се јављати локалним полицијским властима свакодневно, те без допуштења бана Бановине Хрватске

75 Марија Вулесица, на основу докумената из Музеја Холокауста Сједињених Америчких Држава наглашава да је споразум пре свега настао између загребачког Комитета и власти Бановине Хрватске коју су и Алекса Клајн и Маско Пшерхоф сматрали „либералном и про-јеврејском”. Vulesica, *From Zagreb to Palestine*, 375.

76 Ристовић, *У пошрази за ујочиштем*, 29.

77 ЈИМ, Перера, к. 4, Трећа седница Главног одбора Савеза јеврејских вероисповедних општина, 23. 5. 1940, 2.

78 Aleksov, *Jewish Refugees in the Balkans*, 53.

79 Исто, 76.

нису могли напустити то место. Термин који користи Иво Голштајн „collective dwellings” односно колективно боравиште или смештај,⁸⁰ одговара замисли да се сви Јевреји без дозволе боравка држе на истом месту, али опет не дочарава присилни карактер, односно забрану кретања, те строгу полицијску контролу. Слично важи и за назив који користи Марија Вулесица, тј. сабирно место или сабирни центар, „Sammelstellen” односно „Sammelzenter”.⁸¹ Стога сматрам да је једино оригинални термин из извора присилни смештај, или ређе присилни боравак, добар термин за ову специфичну врсту интернације. Њега је користила и Груенфелдс-рова на немачком као „Zwangsaufernhalt”.⁸²

Организовање колективног боравишта за Јевреје странце у периоду непосредно пре Другог светског рата није био југословенски изузетак. И у другим европским државама постојали су логори за разне избеглице. Тако су у Француској испрва основали логоре за избеглице Шпанског грађанског рата, затим за политичке избеглице, немачке и аустријске интелектуалце, који су после 1939. године постали највећи логори за интернацију јеврејских избеглица. То је био случај са логором близу Гирса у департману Атлантских Пиринеја, где су поред антифранковаца смештане и интернационалне бригаде са представницима око шездесет националности. Када је отпочео Други светски рат, септембра 1939. године, француска влада је интернирала и све немачке и аустријске држављане који су се затекли у земљи.⁸³ У Великој Британији су италијански и немачки држављани били интернирани као „непријатељски странци” такође од пролећа 1940. године.⁸⁴

Југословенски присилни смештај по форми најближи је пак италијанском *confino libero*, односно форми унутарњег егзила фашистичког режима, који је пре свега био намењен политичким противницима, те другим проблематичним скупинама, а подразумевао је изме-

80 Goldstein, „International Contacts of the Zagreb Jewish Community”, 394.

81 Marija Vulesica, „Kroatien”, *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*, ed. Wolfgang Benz und Barbara Distel (München:Verlag C. H. Beck, 2015), 316–317.

82 Grünfelder, *Von der Shoah eingeholt*, 81 и надаље.

83 Michael Marrus, *The Unwanted*, 39–40.

84 Rachel Pistol, „Enemy Aliens: internment and deportation policy in Great Britain, September 1939–June 1940”, *Modern Italy* no. 29, 2024, 261–266.

штање у удаљене варошице или на мања острва, попут Липара, где су тзв. *confinatti* живели под строгим полицијским надзором. Настао је на основама институције домицила (*domicilio*) основаног крајем деветнаестог века у циљу борбе против мафије. Временом је *confinamento libero* све ређе коришћен у борби против криминала, а све више као надзорни систем становништва уопште. Ван кривичног закона, *confinamento libero* дао је фашистичком режиму простор да се обрачунава са неистомишљеницима искључивањем из друштва, суштински стављајући под суспензију њихова грађанска права.⁸⁵

Примери институција сличних присилном смештају за јеврејске избеглице постојали су и у самој Краљевини Југославији. Прва инстанца за сличну праксу је институција коју је Горан Милорадовић назвао „карантином за идеје”, односно различите врсте интернације за повратнике из Првог светског рата. Испрва под оправдањем заразних болести које су харале већ ратом десеткованим европским становништвом, нова држава организовала је карантине на границама те појединим местима у унутрашњости. Ускоро, међутим, ове логорске структуре бивале су искоришћене за појединце који су у нову југословенску државу долазили са (потенцијално) опасним, антидржавним, иредентистичким, бољшевичким или комунистичким идејама. Иако је већина ових логора подразумевала ограђени простор који и одговара дефиницији логора, у Ваљеву, а како Милорадовић примећује, можда и у Смедереву, интернирци су имали право слободног кретања кроз град, наравно и даље под строгим полицијским надзором.⁸⁶

Увођење присилног смештаја у Краљевини Југославији везује се најпре за борбу против спекуланата. Позивајући се на члан 12 Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави, бан Бановине Хрватске Иван Шубашић је 10. септембра 1940. године дао „административно полицијским властима првог степена” моћ да упуте на присилни боравак у

85 Piero Garofalo et al, *Internal exile in Fascist Italy. History and representations of Confinamento* (Manchester: Manchester University Press, 2019), 53–66. Carlo Spartaco Capogreco, *Mussolini's Camps. Civilian Internment in Fascist Italy (1940–1943)* (London: Routledge, 2020), 47–54.

86 Горан Милорадовић, *Карантин за идеје. Логори за изолацију сумњивих елемената у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, 1919–1921* (Београд: Институт за новију историју, 2004), 133–135, 206.

друго место лица која „ремете ред и мир”.⁸⁷ По кључу сличном оном фашистичког режима у Италији, уредба прескаче кривични поступак те веома широко дефинише разлоге због ког је појединац могао завршити у присилном смештају.

Постојали су и прецизније дефинисани разлози зашто су у присилном смештају завршавали и несавесни спекуланти, попут Стевана Шварца из Земуна који се, по оглашавању новина од 18. септембра 1940. године, оглушио о Уредбу о сузбијању скупоће и несавесне спекулације. Због непријављених петнаест вагона масти, односно 160.000 кг, Шварц је, по наводима београдског *Времена*, био први случај оснажене казне о принудном боравку. Упућен је у Јужни Брод (Брод на Сави) на три месеца.⁸⁸ Упућивање на присилни смештај следовало је и због мањих прекршаја, попут случаја Томе Кавура, који је на присилни смештај упућен због држања недозвољене количине пшенице и брашна,⁸⁹ Анђелке Рађе због поседовања недозвољене количине сапуна,⁹⁰ да наведемо само неке примере који су се појављивали у архивском истраживању присилног смештаја. Ово сведочи о томе да је држава видела ову институцију као део њеног казненог система.

У присилном смештају завршавали су и политички противници, попут Фрања Белуловића. Један од оснивача Савеза лучких и обалских радника, синдикални радник из Приморја, из Драге код Ријеке, са делегацијом радника у Сплиту планирао је организовати састанак са обалским радницима ради припреме штрајка.⁹¹ Због овог иступа, Белуловић је враћен на присилни боравак у Лепоглаву.⁹² У овом познатом казненом

87 „Ban g. dr. Šubašić propisao je Naredbu o opućivanju spekulata na prisilan rad”, *Vreme*, 11. 9. 1940, 5. У тексту чланка и у осталим изворима нема потврде да су спекуланти били принуђени на рад.

88 „Zemunski industrijalac upućen na tromesečni prinudni boravak u Južni Brod”, *Vreme*, 18. 9. 1940, 7.

89 HDA, 155, 67-64257, Kavur Tomo iz Stupnika, prisilan boravak zbog držanja nedozvoljene količine pšenice i brašna, 13. 9. 1940.

90 HDA, 155, 67-65229, Rađa Anđelka, prisilan boravak, 16. 9. 1940.

91 Antun Giron, „Frano Belulović”, *Hrvatski biografski leksikon (1983–2025), mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2026. Pristupljeno 13. 2. 2026. <<https://hbl.lzmk.hr/clanak/belulovic-frane>>.

92 HDA, 155, 43-42066/40 Belulović Franjo nedozvoljeno prešao iz Sušaka u Split, 26. 10. 1940.

центру упућени на присилни смештај били су упућивани у Завод за чување и лечење неурачунљивих.⁹³ Поред Лепоглаве, у контексту присилног смештаја, политички противници, најпре комунисти, били су такође слати у интернацију у родно место, како у својим мемоарима сведочи Гојко Николиш о свом присилном смештају у родном Сјеничку.⁹⁴

Даље, присилни смештај у Краљевини Југославији одговара овој дефиницији такође јер није био намењен само избеглицама Јеврејима, већ су у присилни смештај били упућивани и немачки емигранти католичке вероисповести без виза и боравишних дозвола за Краљевину Југославију. Њима је Јастребарско одређено за место присилног боравка, а помоћ су примали од Акције за припомоћ избеглицама код Провостолног каптола у Загребу (60 динара недељно) уз додатну помоћ жупног уреда у Јастребарском.⁹⁵

Иако је већина центара за присилни смештај за јеврејске избеглице била коорганизована од стране јеврејске заједнице односно Јеврејске вероисповедне општине у Загребу, овакви напори нису били сасвим централизовани и државни апарат препознат је као доминантни партнер, како сведочи молба Јеврејске ортодоксне вероисповедне општине из Илока која је 22. јула 1940. замолила бана Бановине Хрватске да дозволи оснивање „емигрантског логора за смјештање оних страних поданика, који су стално настањени у Илоку већ више година”. Под овим су се подразумевали чланови ове општине који су дужи период обитавали у Илоку и Краљевини Југославији, али нису имали држављанство, те су по Уредби од априла 1940. године потпадали под стране поданике без права кретања. Намера ортодоксне општине из Илока била је да обезбеди својим члановима, конкретно члановима четири фамилије, да и у присилном смештају живе у духу своје заједнице јер, како писмо наводи: „свим овдашњим становницима – страним поданицима – који се упућују у разне логоре, тиме се посве онемогућује да живе по прописима своје вјере и да своју дјецу одгајају у вјерском духу, јер у тим мјестима нема ни

93 Jovo Popović, *Josip Kraš. Životni put i revolucionarno delo* (Gornji Milanovac: Dečije novine, 1982), 36.

94 Gojko Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina. Memoari* (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber i Prosvjeta, 1981), 275–276.

95 HDA, 155, 135-44231 Katoličke izbjeglice pomoć, 8. 7. 1940.

ортодоксних вероисповедних општина, нити пак таквих верских установа, који омогућују живот по верским прописима”.⁹⁶

Ово је значајна примедба кад се узму у обзир места која су била одређена за присилни смештај јеврејских избеглица. По извјештају СЈОЈ-а из маја 1940. године „скупна боравишта” била су у: Макарској са 76 смештених, Рајенбург (данашња Брестаница, Словенија) са 65, Самобору са 94, Дарувару са исто толико, Јастребарском са 44, Липику са 45, Брчком са 159, Руми са 122, Ср. Митровици са 72, те Кладову са 147.⁹⁷ Нотирано је истовремено да су присилни смештаји у Фужинама, Вратима и Подравској Слатини ликвидирани.⁹⁸ Сва ова места имала су занемариво мали број јеврејских становника пре доласка избеглица, те је било какав организовани религијски или културни живот заједнице био онемогућен. Уз то, ова места нису имала потребну инфраструктуру за нпр. медицинске или услужне потребе, те је основни квалитет живот у њима био ограничен. Стога не чуди молба Абрахама Волфа Маргулиеса за одлазак из присилног смештаја у Јастребарском да би у Загребу, код др Роберта Фајна, ставио протезу.⁹⁹ Или случај Паула Митлера који је тражио дозволу од Среског начелства за једнодневни пут у Загреб ради израде наочара.¹⁰⁰ Молбе за пут су се тражиле и у случајевима нужне потребе као када су Алберт Браун и кћерка му Гертруда, у присилном смештају у Брчком, позвани од стране боливијског конзулата да дођу у За-

96 HDA, 155, 61-55983/40 Ortodoksna opština u Iloku traži osnivanje logora za strane Jevreje u Iloku, 22. 7. 1940.

97 Приметно висок број Јевреја у Кладову су избеглице са тзв. Кладово транспорта, брода који је превозио Јевреје из Пољске и Чехословачке Дунавом са циљем пристизања у Палестину и на британску интервенцију заустављен у речној луци Прахово 20. децембра 1939. године. У другој половини септембра 1940. премештени су у Шабац, где су дочекали и немачку окупацију. Више у: *Kladovo transport. Zbornik radova sa okruglog stola*, ur. Andrej Mitrović, Milica Mihailović (Beograd: Jevrejski istorijski muzej; 2006). Посебно види: Milan Koljanin, „Poslednje putovanje kladovskog transporta”, u: *Kladovo transport. Zbornik radova sa okruglog stola*, ur. Andrej Mitrović, Milica Mihailović (Beograd: Jevrejski istorijski muzej; 2006), 66–101.

98 ЈИМ, Перера, 4, Трећа седница Главног одбора Савеза јеврејских вероисповедних општина, 23. 5. 1940, 2.

99 HDA, 155, 135-36698, Molba Abrahama Wolfa Marguliesa za posjet Zagrebu, 22. 6. 1940.

100 HDA, 155, 36-37584/40 Paulu Mitterlu, Jevrejinu, dozvoljena poludnevna poseta Zagrebu iz Samobora, prisilnog prebivališta, da bi napravio naočari, 13. 6. 1940.

греб ради визе за Боливију.¹⁰¹ Ипак, већ марта 1940. године Редарствено равнатељство (полицијска управа) издало је упутство строгог надзирања избеглица у присилном смештају, те давање дозволе за његово напуштање „само у посве изнимним случајевима и на врло кратак рок”.¹⁰²

По расправи са Седнице Главног одбора СЈОЈ-а видимо да је разматрана и опција да се све избеглице сместе у једно место, односно да се концентришу. Ипак, та опција одбијена је из практичних разлога да би сви штићеници морали бити смештени у ненасељено место које је склониште за расељавање из градова и пограничне крајеве за „домаћи живаљ”, те из страха да би оваква концентрација могла оставити „много неугодних реперкусија”, како је нагласио генерални секретар СЈОЈ-а Шиме Шпицер.¹⁰³

Упућивање на присилни смештај није функционисало као сат, већ се Јеврејска општина у Загребу суочавала са проблемима не само у организовању него и са појединцима. Тако је у сарадњи са Банском власти Бановине Хрватске договорила Доњи Лапац као „казнено боравиште за недисциплиниране избеглице” већ у пролеће 1940. године,¹⁰⁴ како сведочи искуство Бориса Товбинија, румунског држављанина, ког је банска власт упутила на боравак у Доњи Лапац. Он је пристигао у Лику 5. 9. 1940, кад је мислио да ће Јеврејска општина у Загребу платити његов смештај јер је он био без икаквих средстава.¹⁰⁵ Кад им се писмено обратио, добио је одговор да му не могу помоћи. Срески начелник се такође обратио општини, али није добио одговора. За два месеца, колико је Товбини био на присилном смештају, остао је дужан 1500 динара, те је постало немогуће држати га на боравку док се дуг не исплати. Милан Аливојводић, код ког је Товбини био на присилном смештају, по свој прилици узалудно, писао је Банској власти да подстакне Јеврејску општину да врати овај дуг.¹⁰⁶

Ипак, нису само Јевреји странци упућивани у присилни смештај. Ове кажњеничке институције од лета 1940. године могли су се придоја-

101 HDA, 155, 135-36697, Jevrejska vjeroispovedna općina u Zagrebu moli Bansku vlast za dozvolu za posjet, 11. 6. 1940.

102 HDA, f155, 28-28752, Jevreji strani državljani na prisilnom boravku – nadzor, 16. 3. 1940.

103 ЈИМ, Перепа, 4, 23. 5. 1940, 3.

104 HDA, 155, 67-28002, Jevrejska vjeroispovedna općina u Zagrebu o skupnom boravištu za izbjeglice u Rumi i Sr. Mitrovici i kazнено boravište u Donjem Lapcu, 6. 5. 1940.

105 HDA, 155, 28-28402, Tovbini Boris, rumunjski državljаниn, boravak, 2. 10. 1940.

106 HDA, 155, 28-28402, Tovbini Boris, rumunjski državljаниn, boravak, 12. 12. 1940.

вати и они Јевреји са дугогодишњим боравиштем у Краљевини Југославији, али без југословенског или неког другог држављанства. Индикативан је случај Самуела Рајса, рођеног 1887. године у Малацком, граду 37 километара северно од Братиславе, немачком држављанину. У Загребу је Рајс боравио од 15. марта 1922. године, где се и оженио југословенском држављанком Бранком Полак, с којом је четири године касније добио кћер Ерику. Као трговац, издржавао је своју фамилију и није имао намере селити се, јер, како је навео Редарственом равнатељству у Загребу: „Како овдје боравим од 1922 (sic!) год. те сам затражио и југосл. држављанство то овдје желим трајно остати јер је и моја жена овдје рођена гдје су јој и родитељи и где живи 40 година, т.ј. од родјења (sic!) те ми и кћерка Ерика овдје се родила и полази средњу школу па желимо овдје и даље остати.“¹⁰⁷ Његова супруга Бранка изгубила је своје југословенско држављанство удадбом за страног држављанина, те су тако и она и њена кћер, дакле целокупна породица, били под претњом да ће завршити у присилном смештају.¹⁰⁸ У представци Одељењу за унутрашње послове Банске власти Самуел Рајс се и сам пожалио на неправедну одлуку јер је живио у Загребу толико дуго, својом вољом, те је са собом донео и акумулирао знатан капитал: прво кроз своју трговину електротехничке робе, затим као прокуриста у Трговачкој кући „Рекорд“ Вилима Шлезингера, а у последње време као приватник.¹⁰⁹ Све молбе нису уродиле плодом и Самуел Рајс упућен је на присилни боравак у Босански Шамац.¹¹⁰

Овакав третман дугогодишњих суграђана Јевреја сугерисао је отворену промену унутрашње политике Краљевине Југославије, која је била у складу са курсом спољне политике оличене, пре свега, у економској зависности од Немачког рајха.¹¹¹ Колико су спољна и унутрашња по-

107 HDA, 155, 135-36213/40 Predstavka Samuela Reissa Banskoj vlasti, 6. 7. 1940.

108 О тзв. брачној денатурализацији више у: Helen Irving, *Citizenship, Alienage and the Modern Constitutional State. A Gendered History* (Cambridge University Press: Cambridge, 2016).

109 HDA, 155, 135-36213/40 Predstavka Samuela Reissa Banskoj vlasti, 6. 7. 1940.

110 Исто.

111 Саша Илић, „Неоправдана нада: робна размена Југославије и увећаног Трећег Рајха 1938–1939. године”, *Анали Правној факултету у Београду* 68, по. 3 (2020), 103–128. Илић износи податке да је увоз Краљевине Југославије порастао са 13,9% у 1933. до 45,9% у 1939. године. Исто тако је немачки извоз у југословенску државу у истом периоду порастао са 13,2% на 53,2%. Више о систему експлоатисања земаља источне

литика биле повезане доказује и чињеница да је кључни моменат политике према јеврејским избеглицама, али и за Јевреје југословенске резиденте, дефинисан падом Француске у лето 1940. године. Југословенска штампа, у потпуности под контролом владе, објављивала је антисемитски обојену пропаганду о масонима, а затим и антисемитску пропаганду. Затим је уследило и доношење антијеврејских уредби 5. октобра 1940. године. Прва уредба је ограничила број Јевреја држављана Краљевине Југославије у високообразовним институцијама, те забрањивала школовање страних Јевреја у Југославији. Друга уредба забранила је Јеврејима да се баве производњом те продајом прехранбених артикала.¹¹² Ово недвосмислено сврставање са политикама сила Осовине омогућава нам да контекстуализујемо присилни смештај од *ad hoc* решења у лето 1938. године до званичног решења за јеврејске избеглице складу са спољном и унутрашњом политиком државе крајем 1940. године.

Присилни смештај трајао је до окупације Краљевине Југославије, те у контексту битном за територију на који се овај чланак посебно осврће, стварање Независне Државе Хрватске. Како су антијеврејски, а и антисрпски, закони донесени већ у априлу 1941. године, присилни смештај брзо је попримио други карактер. У кратком временском периоду, нова власт укинула је ову институцију, те преместила све јеврејске избеглице у транзитне и концентрационе логоре. Како нема детаљних истраживања о присилном смештају, нема ни прецизних података о томе где су завршиле све избеглице из свих места одређених за присилни смештај по ступању на снагу антијеврејских закона НДХ. Но свакако можемо закључити да је лоцирање јеврејских избеглица те њихово пребацивање у даље логоре било олакшано због претходног учествовања власти Бановине Хрватске у формирању те одржавању присилног смештаја у периоду непосредно пре окупације. За Самобор поуздано знамо да су избеглице из Виле Тоншетић биле пребачене средином април 1941. године у Керести-

Европе од стране Пажа у: Albrecht O. Ritschl, „Nazi economic imperialism and the exploitation of the small: evidence from Germany's secret foreign exchange balances, 1938–1940”, *The Economic History Review*, Vol. 54, no. 2 (2001), 324–345.

112 Lazar Vukadinović, Tanja Tripković, „Dve antijevrejske uredbe Kraljevine Jugoslavije iz 1940. godine i rad ‘Udruženja jugoslovenskih Jevreja’ u SAD na njihovom ukidanju (1942–1943)”, *Perspektive izučavanja holokausta i genocida*, ur. Milovan Pissari i Stefan Radojković (Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2024), 67–75.

нец, стари затвор, те, од оснивања НДХ, други по реду основани концентрациони логор. Један број Јевреја који су претходно били у Самобору, махом из Немачке, убрзо је из Керестинца пребачен у логор у Гацку у Херцеговини.¹¹³ Почетком маја је Јевреја и Срба у Керестинцу било око три стотине и они су ускоро пребачени у логоре у Госпићу и Даницу крај Копривнице. Одатле су појединци били пресељени у Јасеновац, где су великом већином и скончали.¹¹⁴

Закључак

Присилни смештај у Краљевини Југославији био је специфичан облик колективне интернације који се уклапао у шири европски образац административних мера усмерених на изолацију и контролу „непожељних” скупина. Иако се разликовао по организационом моделу, сарадњи државног апарата и јеврејских општина, његова функција и учинци били су упоредиви с француским логорима, италијанским *confine libero* или британском интернацијом „непријатељских странаца”. У свим тим системима заједнички су били елементи географске изолације, сталног полицијског надзора, ограничења кретања и поступног претварања ванредних мера у део редовног правног поретка. Географска издвојеност мањих места попут Самобора, Јастребарског или Макарске, скромни локални ресурси и строго контролисано кретање стварали су услове сличне блажим облицима интернације у другим државама. У пракси, присилни смештај функционисао је као интернација „на отвореном”, без ограничених логорских простора, али с јасно дефинисаним границама слободе.

У југословенском контексту, присилни смештај обухватао је шири спектар особа: осим јеврејских избеглица, ту су били политички противници, посебно комунисти, страни држављани без важећих виза или дозвола, те особе оптужене за привредне прекршаје попут шпекулације или незаконитог задржавања залиха хране. Тиме су избеглице биле административно изједначене с домаћим „реметитељима реда” и маргиналним скупинама, што је обликовало перцепцију да оне нису хуманитарни случај него сигурносни проблем. Таква се пракса може упоредити с италијан-

113 Aleksov, *Jewish Refugees in the Balkans*, 104–105.

114 Ivan Jelić, *Tragedija u Kerestincu. Zagrebačko ljeto 1941* (Zagreb: Globus, 1986), 94.

ским моделом *confino libero* у ком су *confinatti* обухватали истовремено политичке дисиденте, криминалце и етничке мањине, или с британским системом интернације где су међу „непријатељске странце” биле убројане и избеглице које су из Немачке и Аустрије бежале пред нацизмом.

Ова изједначеност јеврејских избеглица с другим интернираним групама показује како су међуратне сигурносне мере стварале институционални оквир који се у рату лако прилагодио новим циљевима. Након априла 1941. године постојећа инфраструктура надзора и регистрације недржављана омогућила је брзо премештање, а јеврејске избеглице, као и политички противници југословенске државе, завршиле су у логорима НДХ. У том смислу, присилни смештај представља спону између међуратног сигурносног апарата и ратних политика масовне репресије, истовремено одражавајући и локалне специфичности и европске обрасце интернације.

Резиме

Овај чланак анализира институцију присилног смештаја за јеврејске избеглице у Краљевини Југославији од пролећа 1940. до окупације земље у априлу 1941. године. Полази од тезе да присилни смештај није представљао само хуманитарну меру збрињавања избеглица већ специфичан облик интернације који је произашао из ширег система политичке контроле и административног искључивања појединаца и група сматраних проблематичним у међуратној Југославији.

У раду се најпре прати развој политике Краљевине Југославије према јеврејским избеглицама и Јеврејима без држављанства током целог међуратног периода. Пораст броја избеглица услед нацистичких прогона, рестриктивно законодавство о држављанству, строжа контрола граница и све интензивнији административни надзор довели су до тога да се и избеглице и бројни дугогодишњи јеврејски резиденти без југословенског држављанства нађу у све несигурнијем правном положају.

У том контексту, чланак анализира настанак и функционисање присилног смештаја, који су заједнички организовали државни органи и јеврејске установе. Избеглице су упућиване у мања места и бање, претежно на подручју Бановине Хрватске, где су живеле под полицијским надзором и нису могле да напусте место боравка без одобрења власти. На основу архивске грађе Бановине Хрватске и Савеза јеврејских оп-

штина Југославије реконструишу се преговори о успостављању ове институције и њено свакодневно функционисање.

Смештајући присилни смештај у шири европски контекст политичке интернације, чланак показује да је Краљевина Југославија постојећи механизам намењен политичким противницима прилагодила контроли јеврејских избеглица, чиме су мере уведене као изузетак постепено постале део уобичајене државне праксе.

Списак референци – Reference list

Архиви – Archives

- Hrvatski državni arhiv
 - Fond 145, Savska banovina – Državna zaštita;
 - Fond 155, Kabinet Bana Banovine Hrvatske
- Jevrejski istorijski muzej
 - Zbirka Perera

Објављени извори – Published sources

- Klein, Aleksandar. „Das Flüchtlingshilfswerk”, *Zwischenwelt*, Nu. 1-2, 27/2010.
- Nikoliš, Gojko. *Korijen, stablo, pavetina. Memoari*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber i Prosvjeta, 1981.

Штампа – Newspapers

- *Službene novine Kraljevine Jugoslavije* (1939).
- *Vreme* (1940), https://digital-na.nb.rs/view/URN:NBN:RS:SD_EA14D129E93A8F6C7A1935AA12C320B4

Литература – Secondary works

- Aleksov, Bojan. „Exile on Korčula”, In *Jewish Literatures and Cultures in Southeast Europe*, ed. Renate Hansen-Kokoruš and Olaf Terpic, 298–321. Vienna, Bohlau, 2020. DOI: <https://doi.org/10.7767/9783205212904.295>
- Aleksov, Bojan. *Jewish Refugees in the Balkans, 1933-1945*, London/Leiden, Brill, 2023. DOI: <https://doi.org/10.30965/9783657791743>
- Banko Lauren, Nowak Katarzyna, Gatrell Peter, „What is Refugee History, Now?”. *Journal of Global History* 17 (2022), 1-19. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1740022821000243>
- Caglioti, Daniela Lulgia. *War and Citizenship. Enemy Aliens and National Belonging from the French Revolution to the First World War*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.

- Caplan, Jane, „Political Detention and the Origins of the Concentration in Nazi Germany, 1933–1935”. In *Nazism, War and Genocide*, ed. Neil Gregor, 22–41. Exeter: University of Exeter Press, 2005. DOI: <https://doi.org/10.5949/liverpool/9780859897457.003.0002>
- Caron, Vicky, „Prelude to Vichy: France and the Jewish Refugees in the Era of Appeasement”. *Journal of Contemporary History* vol. 20, no. 1 (1985), 157–176.
- Ljiljana Dobrovšak, „Poželjni/nepoželjni državljani: nekoliko izdvojenih primjera primanja Židova u državljanstvo Kraljevine SHS/Jugoslavije”. U *Državljanstvo u Hrvatskoj: razvoj i izazovi suvremenog uređenja*. Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet, 2023, 67–90.
- Djokić, Dejan. *Nikola Pašić and Ante Trumbić. The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes*. London, Haus Publishing, 2010.
- Đuka, Nataša, „Antisemitizam i kritika antisemitizma u beogradskim brošurama 1933–1945”. *Godišnjak za društvenu istoriju* 1, no. 3 (1994), 283–300. (Cyrillic)
- Fink, Carole, *Defending the Rights of Others: The Great Powers, the Jews, and the International Minority Protection, 1878–1938*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Friedenreich, Harriet P. *Yugoslav Jews. Quest for a Community*. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1979.
- Garofalo, Piero, Leake Elizabeth, and Renga Dana. *Internal exile in Fascist Italy. History and representations of Confino*. Manchester: Manchester University Press, 2019. DOI: <https://doi.org/10.7765/9781526133885>
- Giron, Antun. „Frano Belulović”. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2025), mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2026. Pristupljeno 13. 2. 2026, <<https://hbl.lzmk.hr/clanak/belulovic-frane>>.
- Goeschel, Christian, Wachsmann, Nikolaus, „Before Auschwitz: The Formation of the Nazi Concentration Camps, 1933–9”. *Journal of Contemporary History* 45, no. 3 (2010), 515–534. DOI: <https://doi.org/10.1177/0022009410366554>
- Goldstein, Ivo. „Kontakti zagrebačke jevrejske općine s inzomestvom 1933–1945”. U *Kladovo transport: zbornik radova sa okruglog stola*, ur. Milica Mihajlovic, Ana Davičo et al, 23–49. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2006.
- Goldstein, Ivo. „International Contacts of the Zagreb Jewish Community”. U *Podsećanje na zločine: rasprava o genocidu i ubistvu naroda*, prir. Folkhard Knige i Norbert Fraj, 383–410. Beograd: Jevrejski istorijski institut, 2006.
- Goldstein, Ivo. *Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjeg vijeka do danas*. Zagreb: Fraktura, 2022.
- Grünfelder, Anna Maria. *Von der Shoah eingeholt. Ausländische jüdische Flüchtlinge im ehemaligen Jugoslawien, 1933–1945*. Wien/Köln: Böhlau, 2013.

- Gruenfelder, Anna Maria. „Nepoželjni gosti. Židovske izbjeglice u Jugoslaviji (1938–1945)”. *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja* 10, 2015, 303–362.
- Ilić, Saša. „Neopravdana nada: robna razmena Jugoslavije i uvećanog Trećeg Rajha 1938–1939. godine”. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 68, no. 3 (2020), 103–128. DOI: 10.5937/AnaliPFB2003111I
- Ivanković, Mladenka and Stojanović, Aleksandar. „Anti-semitic Propaganda and Legislation in Serbia 1939–1942: Content, Scale, Aims and Role of the German Factor”. *Istorija 20. veka* 37, no. 2 (2019), 85–114. DOI: <https://doi.org/10.29362/ist20veka.2019.2.iva.85-104>
- Janjetović, Zoran. *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji, 1918–1941*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2005.
- Jelić, Ivan. *Tragedija u Kerestincu. Zagrebačko ljeto 1941*. Zagreb: Globus, 1986.
- Jovanović, Miroslav. *Doseljavanje ruskih izbeglica u Kraljevini SHS, 1919–1924*. Stubovi culture: Beograd, 1996.
- Jovanović, Miroslav. *Ruska emigracija na Balkanu, 1920–1940*. Beograd: Čigoja štampa, 2006.
- Kerenji, Emil. „Your Salvation is the Struggle Against Fascism: Yugoslav Communists and the Rescue of Jews, 1941–1945”. *Contemporary European History* 25, no. 1 (2016): 57–74. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0960777315000478>
- Koljanin, Milan. „Poslednje putovanje kladovskog transporta”. U *Kladovo transport. Zbornik radova sa okruglog stola*, ur. Andrej Mitrović, Milica Mihailović, 65–101. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2006.
- Koljanin Milan. *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd, Institut za savremenu istoriju 2006. (Cyrillic)
- Koljanin, Milan. „Srpska pravoslavna crkva i jevrejsko pitanje”. *Istorija 20. veka*, no. 1 (2010), 23–40.
- Kosnica, Ivan. „Odnos državljanstva i nacionalne pripadnosti u Kraljevini SHS/Jugoslaviji”. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 68, no. 1, (2008), 61–83.
- Macmillan, Margaret, *Paris 1919. Six Months that Changed the World*. New York: Random House, 2002.
- Maga, Timothy P. „Closing the Door: The French Government and Refugee Policy, 1933–1939”. *French Historical Studies* 12, no. 3 (1982), 424–442.
- Mamdani, Mahmood. *Neither Settler Nor Native. The Making and Unmaking of Permanent Minorities*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 2020.
- Marrus, Michael. *The Unwanted. European Refugees in the Twentieth Century*. New York/Oxford: Oxford University Press, 1985.
- Matković, Stjepan. „Senatori iz Splita: Suočavanje s krizom Jugoslavije i Jugoslovenstva”. U *Vladan Desnica i Split, 1920.–1945. Zbornik radova sa znanstvenog*

- skupa Desničini susreti 2014*, uredili Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina, 307–330. Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu.
- Mazower, Mark. „Minorities and the League of Nations in Interwar Europe”. *Daedalus* 126, No. 2 (1997), 47–63.
 - Miletić, Aleksandar R. *Journey under Surveillance. The Overseas Emigration Policy of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in Global Context, 1918–1928*. Vienna: Lit Verlag, 2012.
 - Miletić, Aleksandar R. „(Regular) immigration controls in the interwar (semi-)periphery? East-central- and southeast European policy patterns, 1918–1928”. In *Refugees and Population Transfer Management in Europe, 1914–1920s*, ed Kamil Ruszala. New York/London: Routledge, 2025, 249–282.
 - Miloradović, Goran. *Karantin za ideje. Logori za izolaciju sumnjivih elemenata u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, 1919–1921*. Beograd: Institut za noviju istoriju, 2004. (Cyrillic)
 - Milosavljević, Olivera. *Savremenici fašizma II. Jugoslavija u okruženju, 1933–1941*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2010.
 - Milošević, Slobodan D. *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije, 1941–1945*. Institut za savremenu istoriju/IRO Narodna knjiga: Beograd, 1981.
 - Oparnica, Željka. „Nedovoljno Jugosloveni: položaj Jevreja rezidenata u Kraljevini Jugoslaviji uoči Drugog svetskog rata”. *Hevruta* 1 (2026), 137–158. (Cyrillic) DOI: <https://doi.org/10.66893/hevruta.2026.opa.137-158>
 - Oparnica, Željka. „We have liberated ourselves! Jewish Agency, Self-Organisation, and Resistance in the Italian-Occupied Dalmatia, 1941–3”. *Contemporary European History* 34, no. 3 (2025), 988–1008. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0960777324000602>
 - Pedersen, Susan. *The Guardians: The League of Nations and the Crisis of Empire*. Oxford: Oxford University Press, 2015. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199570485.001.0001>
 - Pistol, Rachel. „Enemy Aliens: internment and deportation policy in Great Britain, September 1939-June 1940”. *Modern Italy* 29 (2024), 261–276. DOI: <https://doi.org/10.1017/mit.2024.23>
 - Popović, Jovo. *Josip Kraš. Životni put i revolucionarno delo*. Gornji Milanovac: Dečije novine, 1982.
 - Porter, Brian. *When Nationalism Began to Hate: Imagining Modern Politics in Nineteenth-Century Poland*. Oxford University Press: Oxford, 2000.
 - Reill, Dominique Kirschner, Jeličić, Ivan, Rolandi, Francesca. „Redefining Citizenship after Empire: The Rights to Welfare, to Work, and to Remain in a Post-Habsburg World”. *Modern History Journal* 94, no. 2 (2022), 326–367. DOI: <https://doi.org/10.1086/719447>

- Ristović, Milan. „Jugoslavija i jevrejske izbeglice 1938–1941”. *Istorija 20. veka* 1 (1996), 21–43.
- Ristović, Milan. „Turisti pod sumnjom. O jednom vidu politike Kraljevine Jugoslavije prema jevrejskim izbeglicama 1938–1941. godine”. *Vojno-istorijski glasnik* (1998), 85–97.
- Ristović, Milan. *Jugoslovenski Jevreji u bekstvu od Holokausta, 1941–1945*. Beograd: Čigoja, 2016.
- Ritschl, Albrecht O. „Nazi economic imperialism and the exploitation of the small: evidence from Germany’s secret foreign exchange balances, 1938–1940”. *The Economic History Review* 54, no. 2 (2001), 324–345.
- Romano, Jaša. *Jevreji Jugoslavija 1941–1945. Žrtve genocida i učesnice Narodnooslobodilačkog rata*. Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1980.
- Sekelj, Laslo. „Antisemitizam u Jugoslaviji, (1918–1945)”. *Revija za sociologiju* 9, no. 3–4 (1981), 179–189.
- Siegelberg, Mira L. *Statelessness. A Modern History*. Cambridge/London: Harvard University Press, 2020.
- Spartaco Capogreco, Carlo. *Mussolini’s Camps. Civilian Internment in Fascist Italy (1940-1943)*. London: Routledge, 2020.
- Subotić, Jelena. *Yellow Star, Red Star. Holocaust Remembrance after Communism*. Ithaka/London: Cornell University Press, 2020. DOI: 10.1515/9781501742415
- Stoetzler, Marcel. *The State, the Nation, and the Jews: Liberalism and the Antisemitism dispute in Bismarck’s Germany*, Lincoln: University of Nebraska Press, 2008.
- Šetić, Nevio. *Istra za talijanske uprave. O istarskoj emigraciji u Zagrebu 1918.–1941*. Zagreb: Dom i svijet, 2008.
- Volkov, Shulamit. „Antisemitism as a Cultural Code: Reflections on the History and Historiography of Antisemitism in Imperial Germany”. *Leo Baeck Year Book* 23 (1978), 25–46.
- Volovici, Leon. *Nationalist Ideology and Antisemitism: The Case of Romanian Intellectuals in the 1930s*. Oxford: Pergamon 1991.
- Vukadinović, Lazar, Tripković, Tanja. „Dve antijevrejske uredbe Kraljevine Jugoslavije iz 1940. godine i rad „Udruženja jugoslovenskih Jevreja” u SAD na njihovom ukidanju (1942–1943)”. U *Perspektive izučavanja holokausta i genocida*, ur. Milovan Pissari i Stefan Radojković, 55–81. Beograd, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2024.
- Vulesica, Marija. „Kroatien”. In *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*, ed. Wolfgang Benz i Barbara Distel, München: Verlag C. H. Beck, 2015.

- Vulesica, Marija. „Yugoslavia as a Hub for Migration in the 1930s: Local Zionist Networks and Aid Efforts for Jewish Refugees”. *Jahrbuch des Dubnow-Instituts* 16 (2017), 199–220. DOI: <https://doi.org/10.13109/9783666370717.199>
- Vulesica, Marija. „Formen des Widerstandes jugoslawischer Zionistinnen und Zionisten gegen die NS-Judenpolitik und der Antisemitismus”. In *Jüdischer Widerstand in Europa 1933-1941*, ed. Julius Shoebs, Fieter Bingen i Giden Botsch, Berlin: De Gruyter, 2019, 89–105. DOI:10.1515/9783110415353-007
- Zakić, Mirna. *Ethnic Germans and National Socialism in Yugoslavia in World War II*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781316771068>
- Zobec, Miha. „Creating the Unbound Yugoslav Nation: The Kingdom of Yugoslavia and Emigrants from the ‘Unredeemed’ Julian March”. *Nationalities Papers* 50, no. 2 (2022), 296–315. DOI: <https://doi.org/10.1017/nps.2020.90>

SUMMARY

Željka Oparnica

From Exception to Practice: Forced Accommodation of Jewish Refugees in the Context of the Political Internment System of the Kingdom of Yugoslavia (Spring 1940–Spring 1941)

ABSTRACT: This paper examines the institution of forced interment for Jewish refugees in the Kingdom of Yugoslavia from the spring of 1940 until April 1941, situating it within the broader system of internment applied to political opponents and other “undesirable” groups. It argues that forced residence was not an isolated policy but part of an established repressive framework developed during the interwar period, grounded in legal measures such as the Law on State Protection. The study traces the evolution of Yugoslav policies toward Jewish refugees, shaped by international developments, rising antisemitism, and internal political pressures. Particular attention is given to the cooperation between state authorities and Jewish organizations in organising refugee accommodation, as well as to case studies illustrating how the system functioned in practice. Forced residence entailed restricted movement, constant police supervision, and residence in geographically isolated locations, effectively constituting a form of “open internment.” The article also highlights how restrictive citizenship policies contributed to the transformation of long-term Jewish residents into refugees. Ultimately, the paper interprets forced residence as a transitional mechanism linking interwar security practices with wartime systems of persecution and internment, revealing both local specificities and broader European patterns.

KEYWORDS: forced residence, Jewish refugees, Banovina of Croatia, internment, Kingdom of Yugoslavia

This article examines the institution of *forced residence* (*prisilni smeštaj*) for Jewish refugees in the Kingdom of Yugoslavia between the spring of

1940 and the Axis invasion in April 1941. It argues that forced residence should be understood not merely as a humanitarian measure but as a form of internment rooted in the Kingdom's broader system of political control and administrative exclusion.

The article traces the development of Yugoslav policy toward Jewish refugees and stateless Jews throughout the interwar period. As refugee numbers increased following the rise of Nazi persecution, restrictive citizenship laws, tighter border controls, and growing administrative surveillance left many refugees, and even long-term Jewish residents without Yugoslav citizenship, in an increasingly precarious legal position.

Against this background, the article analyses the creation and functioning of forced residence, jointly organised by Yugoslav authorities and Jewish communal institutions. Refugees were assigned to designated small towns and spa resorts, primarily in the Banovina of Croatia, where they lived under police supervision and could not leave without official permission. Based on archival sources from the Banovina of Croatia and the Federation of Jewish Communities of Yugoslavia, the article reconstructs the negotiations surrounding the establishment of this institution and explores its everyday operation through official correspondence and petitions submitted by internees.

By placing forced residence within the wider history of political internment in interwar Europe, the article argues that Yugoslavia adapted an existing mechanism originally intended for political opponents to regulate Jewish refugees. In doing so, it demonstrates how exceptional administrative measures gradually became normalized on the eve of the Second World War.